

ПРАВО ЛЮДИНИ НА ОСВІТУ: ВІД ПРИРОДНОГО ДО ІНТЕГРАТИВНОГО ПРАВОРОЗУМІННЯ

В юриспруденції не існує однозначного розуміння права людини на освіту, а його загальнотеретичні засади недостатньо вивчені та потребують подальших наукових розробок. У зв'язку з цим, неабияке значення має з'ясування суті права людини на освіту через призму окремих теорій праворозуміння. Адже, як зауважує Н. Пархоменко, вітчизняна концепція сучасного праворозуміння має становити основу парадигми розвитку вітчизняної юридичної науки, теоретичне підґрунтя практичного впровадження норм Конституції України в життя, забезпечити реалізацію прав і свобод громадян [1, с. 42].

В основу даного дослідження покладені наукові розвідки Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришина, П. Рабіновича, С. Стеценка, І. Тімуш, Ю. Шемшученка та інших вчених, які зробили значний внесок у розкриття проблеми праворозуміння. Однак, на наш погляд, за рамками студіювання залишається право людини на освіту в контексті основних сучасних теорій праворозуміння.

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати основні характеристики права людини на освіту з позиції природного та інтегративного праворозуміння, а також визначити вектор розвитку теорії даного права.

Спостерігається, що наразі значна частина вчених розглядає право людини на освіту з позиції природного праворозуміння. На наш погляд, такий науковий інтерес пояснюється прагненням, з одного боку, обмежити всевладдя держави, а з іншого — підвищити статус людини у відносинах «держава-людина», або хоча б добитися їх збалансування після невиправданого зміщення акценту в один бік.

Завдяки природно-правовій теорії в доктрині утвердилася думка про універсальність всіх прав людини. Обґрунтовуючи універсальний характер соціальних, економічних та культурних прав людини, до яких належить і право людини на освіту, С. Верланов пояснює свою думку тим, що вони «ґрунтуються на універсальних засадах — найзагальніших, притаманних усім людям, незалежних від певної культури, заснованих на людській ідентичності (єдності, однаковості) моральних цінностях (гідність, повага до себе та до оточуючих, забезпечення добробуту та рівність)» [2, с. 16].

З огляду на ту обставину, що право людини на освіту тривалий час розглядалося виключно як право другого покоління та не наділялося природними властивостями, цінним є те, що науковці віднесли до його основних рис не лише універсальність, але й рівність, невід'ємність і невідчужуваність. Такі його характеристики дозволяють акцентувати увагу на духовному вимірі права людини на освіту, на загальнолюдських «ідеалах справедливості, індивідуальної свободи, рівності, суспільної злагоди та інших цінностях, без яких право просто немислиме» [3, с. 19].

Висвітлюючи право людини на освіту з позиції природного праворозуміння, російський вчений Д. Хромов вказує, що воно «має загальний характер, надається будь-якій фізичній особі незалежно від наявності громадянства і є рівним для усіх незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, посади, майнового становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, приналежності до громадських об'єднань, а також інших обставин. ...Дане право є невід'ємним (невідчужуваним), його не можна передати іншій особі або успадковувати, від нього не можна відмовитися. Суб'єкт цього права не може відчужувати його внаслідок того, що воно невід'ємне від особи носія, оскільки виражається у фізичній, моральній і духовній цілісності особи» [4, с. 11].

На нашу думку, така властивість, як загальність правомірно адресується праву людини на освіту. Його можна визнати загальним в сенсі єдиного виміру суспільного життя, як таке, що властиве всім суб'єктам права: громадянам, іноземцям, особам без громадянства тощо. Воно не може належати лише окремим суб'єктам. Нікому не може бути відмовлено у задоволенні можливості вчитися, виховуватися, гармонійно розвиватися. Тому право людини на освіту гарантується кожному в конституціях ряду дер-

жав (до прикладу назвемо Албанію, Бельгію, Білорусь, Болгарію, Іспанію, Польщу, Росію, Україну, Фінляндію). Вважаємо, що загальність права на освіту слід розуміти як можливість задоволення людиною потреби у здобутті освіти незалежно від будь-яких ознак, які можуть ідентифікувати особу.

На наш погляд, потребує деякого пояснення така властивість права людини на освіту, як природна рівність, яка, за висловом Д. Хромова, належить кожному незалежно від будь-яких обставин. Не можна ігнорувати той факт, що люди від природи за розумовими, психічними, фізичним показниками народжуються нерівними. Г. Гегель пояснював рівність людей наступним чином: «...За своєю природою люди бувають лише нерівними... те, що ми маємо цю рівність, що саме людина (а не так, як у Греції, Римі та ін., тільки деякі люди) є тим, що визнається за особистістю і має значення такої за законом, — це до такої міри мало існує від природи, що є скоріше лише продуктом і результатом усвідомлення найбільш глибокого принципу духу, а також всезагальності й культури його осмислення» [5, с. 352-353]. Враховуючи такі міркування, напрошується питання щодо істинності твердження про рівність права людини на освіту. Якщо ж припустити, що в силу неоднакових особистісних властивостей, соціально-економічних, або інших обставин одні можуть навчатися в престижному навчальному закладі, а інші — ні, то складається враження про недопустимість адресації праву людини на освіту принципу рівності. Проте дана думка є хибною, оскільки рівність, як властивість означеного права, потрібно сприймати не таку, що належить людині від народження (тоді вона дійсно буде залежати від низки причин), а в сенсі певного ідеалу, як втілення принципів свободи, справедливості, поваги до прав іншого. Рівність права на освіту забезпечується визнанням її людьми та в цілому суспільством як певної цінності, якою повинні володіти та користуватися всі, з тим, щоб така можливість була у кожного. Усвідомлення людиною необхідності забезпечення рівності прав спонукає її до «...взаємовирівнювання вигод»; в іншому разі вона або втрачає ознаки доброї волі», або знижує свою ефективність через незбалансованість стосунків та протидію сторони, що опинилася у менш вигідному становищі і тим самим сприймає дані відносини як несправедливі та такі, що принижують її гідність» [6, с. 168].

У разі усвідомлення рівності як моральної засади, виведеної в ранг принципу права, в суспільстві буде закладено підґрунтя для вирівнювання неоднакових умов життя людини. Тобто, різні стартові можливості людей, обумовлені об'єктивними причинами, відкоригує суспільство, держава. Для цього можуть встановлюватися пільги для відповідної категорії населення при вступі до вузу, надаватися кредити для здобуття освіти, запроваджуватися заходи соціального забезпечення, створюватися альтернативні механізми для здобуття освіти (самоосвіта, дистанційна, екстернат тощо). За такої інтерпретації рівності, дійсно можна погодитися з тим, що вона «не є природним станом людини і не розвивається природно... рівність треба проектувати, вводити й регулювати» [7, с. 973].

У визначеннях права людини на освіту, що пропонуються представниками сучасної природно-правової теорії, фігурує така його властивість, як невід'ємний характер, що вказує на нерозривний її зв'язок з особою носія. Цілком підтримуємо таку характеристику права людини на освіту, проте не погоджуємося із змістом, який вкладає у поняття «невід'ємність» С. Куров. Так, вчений вказує, що основна особливість аналізованого права полягає в тому, що «воно... є невідчужуваним, таким що належить кожному від народження» [8, с. 20]. На наш погляд, не факт народження людини є критерієм в даному випадку, а приналежність права на освіту людині в силу того, що вона людина. Особа не може відмовитися від права на освіту, її не можна позбавити можливості користуватися ним, це право не може передаватися будь-кому іншому. Невід'ємність слід розуміти у значенні легітимності користування та відстоювання людиною даного права незалежно від статі, соціального статусу і навіть громадянства [9, с. 71]. Адже держава за будь-яких обставин не має права скасовувати право на освіту, яке визнається основоположним, і навіть, якщо за якихось обставин людина не може повноцінно скористатися ним (наприклад, в місцях позбавлення волі), то йдеться не про остаточне його позбавлення, а лише про обмеження.

Пояснимо твердження про неможливість передачі права на освіту будь-кому. Відомо, що законодавець визначив сукупність прав та обов'язків батьків для того, щоб компенсувати неповну освітню дієздатність їх дітей, тому логічно виникає думка про можливість відчуження права на освіту дітьми на користь батьків. Проте батьки, які діють в інтересах неповнолітніх дітей в освітній сфері, не набувають власне права на освіту. Адже в усіх випадках здобувають знання, формують уміння, навички, властивості їх діти як учасники освітніх правовідносин, тому освітні права й обов'язки залишаються невід'ємними від тих, хто вчиться, виховується.

Таким чином, застосування природно-правового підходу до інтерпретації права людини на освіту дає змогу розуміти його як таке, що невід'ємне від людини; ґрунтується на свободі та рівності всіх людей; не залежить від волі держави, а лише визнається, гарантується, забезпечується державою.

Однак, природно-правове праворозуміння має не тільки переваги, але недоліки. Зокрема, це відсутність чіткого розмежування права і моралі, недооцінка суспільно-історичних умов для реалізації прав людини. Тому не випадково Ю. Шемшученко застеріг, що для сучасного праворозуміння становить інтерес не природне право як таке, а лише його морально-гуманістичний аспект. Утілюючи етичні постулати й моральні імперативи у тканину позитивного права, можна домогтися його «оприроднення», більшої, так би мовити, «людяності» цього права. Але саме природне право, яким би гуманістичним воно не було, не може замінити позитивного права як загальнообов'язкового засобу регулювання суспільних відносин [10, с. 41].

Мабуть, тому вчені все більше схилиються до думки, що досліджувати права людини більш доречно з позиції інтегративного праворозуміння. Так, на погляд Н. Оніщенко, при виявленні сутності та природи правових дефініцій «необхідний комплексний інтегративний підхід, що містить формально-логічні, лінгвістичні, філософські, історичні, соціологічні, психологічні та спеціально-юридичні обґрунтування цього феномену» [11, с. 11]. Вказуючи на цінність інтегративного праворозуміння, І. Тімуш зазначає, що «основною проблемою синтетичної правової теорії має бути досягнення системної цілісності юриспруденції шляхом комплексного підходу до правоосмислення й правореалізації, а практика застосування такої теорії передбачає пошук та здійснення форм рівноваги між інтесами особистої свободи та інтересами суспільного блага» [6, с. 86].

На наше переконання, визнати право на освіту основоположним, універсальним можна лише завдяки усвідомленню людиною та загалом суспільством важливості та корисності освіти. Тільки за умови сприйняття в суспільстві потреби здобуття знань, формування умінь, навичок, особистісних властивостей як цінності з'являється спроможність надання цьому благу правового характеру. У зв'язку з цим, вважаємо, що в рамки інтегративного праворозуміння цілком логічно втілюється «потребовий підхід», запропонований П. Рабіновичем, на думку якого, «будь-яке право людини — це право на задоволення певних її потреб» [12, с. 20]. Реалізація «потребового підходу» дає змогу збагатити концепцію права людини на освіту наступним чином: 1) усвідомити цінність потреби людини в здобутті освіти; 2) виокремити знання, уміння, навички і особистісні властивості людини як безпосередні об'єкти потреби вчитися і виховуватися; 3) співставити, власне, потреби з інтересами людини, держави та суспільства; 4) з'ясувати спроможність права на освіту задовольнити потреби в здобутті знань, формуванні умінь, навичок і особистісних властивостей для подальшого розвитку людини, держави та суспільства.

Потреби людини навчатись і передавати набутий досвід є рушійною силою формування права на освіту. З одного боку, потреба здобувати знання, формувати уміння і навички, всебічно розвиватися є об'єктивною необхідністю людини, вона обумовлена матеріальними умовами суспільства, після її усвідомлення стає внутрішнім прагненням особи здобути освіту, а з другого, потреба людини мати певну освіту детермінована інтересами всього суспільства — виховати освічену людину як запоруку подальшого розвитку, досягнення прогресу людства, рівноваги, соціального партнерства у взаємовідносинах «особа-суспільство». Вважаємо, що в праві людини на освіту органічно поєднуються та виражаються як інтереси особи, так і держави та всього суспільства.

З огляду на зазначене вище, вважаємо доцільним і корисним проводити дослідження права людини на освіту в контексті інтегративної юриспруденції. Цінність інтегративної концепції праворозуміння полягає в тому, що вона дає можливість комплексно підійти до висвітлення юридичних явищ. Застосування інтегративного підходу до з'ясування сутності права на освіту дає можливість вважати його природним, невід'ємним від людини, загальним та рівним для кожного, детермінованим діалектичним поєднанням біологічних та соціокультурних умов розвитку, таким, що забезпечується державою та соціальним середовищем в цілому. Зміст, який вкладається в поняття природності, невід'ємності, загальності та рівності права на освіту слід розглядати не в силу, власне, самого факту народження людини, а як результат діалектичного поєднання біологічних та соціально-культурних чинників. Право на освіту може ефективно забезпечуватися шляхом взаємодії держави та загалом соціального середовища, в якому перебуває людина [13, с. 13].

Отже, наразі перспективним напрямом для дослідження сутності права людини на освіту є інтегративна юриспруденція, яка дає змогу: розглядати дане право комплексно, поєднати формальні та

змістовні аспекти права в аспекті свободи, справедливості, рівності; вивчати та враховувати різнобічні його визначення; синтезувати їх у межах єдиного поняття, забезпечивши рівновагу інтересів окремої особи та держави. У зв'язку з цим, пропонуємо розуміти право людини на освіту як правову можливість, визнану невід'ємною, загальною та рівною, яка необхідна для задоволення потреби особи у здобутті знань, формуванні умінь, навичок, особистісних властивостей з метою гармонійного розвитку її та суспільства, що забезпечується державою, а також соціальним середовищем у цілому.

Використані джерела:

1. *Пархоменко Н.М.* Основні концептуальні підходи до визначення права в сучасній українській юридичній науці / Н.М. Пархоменко // Альманах права. Праворозуміння та правореалізація: від теорії до практики. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. — Вип. 2. — С. 42-47.
2. *Верланов С.* Особливості соціальних, економічних та культурних прав людини: до сучасних дискусій / С. Верланов // Юридична Україна. — 2005. — № 9. — С. 11-17.
3. *Козюбра М.* Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. — 2010. — № 4. — С. 10-21.
4. *Хромов Д.В.* Конституционное право граждан на профессиональное образование и особенности его реализации военнослужащими: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 — «конституционное право; муниципальное право» / Д.В. Хромов. — М., 2007. — 19 с.
5. *Гегель Г.В.Ф.* Энциклопедия философских наук / Г.В.Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1977. — Т. 3. Философия духа. — 471 с.
6. *Тімуш І.С.* Інтегральний погляд на право: монографія / І.С. Тімуш. — К.: Атіка, 2009. — 284 с.
7. *Римаренко С.* Рівність (зміст) / С. Римаренко, Ф. Рудич // Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / [відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.Ю. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко]. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — Т. II. Права людини у контексті поліцейської діяльності. — С. 972-973.
8. *Куров С.В.* Социальная ценность и обоснованность защиты прав субъектов сферы образования / С.В. Куров // Право и образование. — 2008. — № 11. — С. 13-25.
9. *Hampson F.J.* Monitoring Human Rights / F.J. Hampson. — Oxford: Clarendon Press, 1996. — 346 p.
10. *Шемшученко Ю.С.* Що є право? / Ю.С. Шемшученко // Антологія української юридичної думки: В 10 т. / [за заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка]. — К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2005. — Т. 10: Юридична наука незалежної України. — С. 30-46.
11. *Оніщенко Н.М.* Категорії «дієвість» та «результативність» права як критерії реалізації конституційних положень / Н.М. Оніщенко // Судова апеляція. — 2009. — № 33 (16). — С. 9-14.
12. *Рабінович П.* Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація / П. Рабінович // Право України. — 2010. — № 2. — С. 18-23.
13. *Мельничук О.Ф.* Поняття права на освіту в аспекті інтегративної юриспруденції / О.Ф. Мельничук // Юридична Україна. — 2011. — № 4. — С. 10-14.

Мельничук О. Ф. Право людини на освіту: від природного до інтегративного праворозуміння.

В статті з'ясовується сутність права людини на освіту з позиції природного та інтегративного праворозуміння. Вказуються переваги та недоліки розуміння даного права представниками природно-правової концепції. Обґрунтовується потреба розвитку теорії права людини на освіту в аспекті інтегративної юриспруденції. Пропонується авторська дефініція «право людини на освіту».

Ключові слова: право людини на освіту, праворозуміння, природно-правова теорія, інтегративна юриспруденція.

Мельничук О. Ф. Право человека на образование: от естественного к интегративному правопониманию.

В статье выясняется сущность права человека на образование с позиции природного и интегративного правопонимания. Указываются преимущества и недостатки понимания данного права представителями естественно-правовой концепции. Обосновывается необходимость развития теории права человека на образование в аспекте интегративной юриспруденции. Предлагается авторская дефиниция «право человека на образование».

Ключевые слова: право человека на образование, правопонимание, естественно-правовая теория, интегративная юриспруденция.

Melnychuk O. Right to education: from natural to integrative comprehension.

Essence of the human right to education from the standpoint of natural and integrative comprehension. Identifies the advantages and disadvantages of this understanding of law and legal representatives of natural conception. Substantiates the need of developing the theory of human rights to education in terms of integrative jurisprudence. A definition of the author's «right to education».

Key words: right to education, law, natural law theory, integrative jurisprudence.